

УДК 378

DOI <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2025.98.23>**Н. В. Михальченко**кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри початкової освіти

Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

СКЛАДОВІ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ДО РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Одним із стратегічних завдань реформування освітньої галузі є покращення якості навчання та виховання дітей шляхом запровадження мобільної системи підвищення професіоналізму педагогів, спрямованої на розвиток у них психолого-педагогічних компетентностей, інтелектуального потенціалу, здатності до ефективної педагогічної діяльності, до професійної рефлексії. Роль вчителя полягає не лише в тому, щоб забезпечити передачу знань від одного покоління до іншого, а й в тому, щоб бути «людиною культури та загальнолюдських цінностей», здатною формувати всебічно розвинену особистість.

Тому у сучасній педагогічній науці актуальною є проблема вивчення теоретико-методичних засад підготовки майбутніх вчителів початкових класів до розвитку рефлексії молодших школярів. Сучасний вчитель початкових класів має бути готовим розвивати рефлексію в учнів. Педагог повинен чітко відслідковувати сам процес становлення самосвідомості дитини та глибоко розуміти зміст ключових понять: рефлексія, рефлексивні вміння, довільність, самоконтроль, внутрішній план дій. З огляду на нову ситуацію в освітньому просторі України, розвиток психолого-педагогічної культури вчителя початкової школи визначають як його психолого-педагогічну готовність якомога повніше реалізовувати культуротворчу, гуманістичну функції, так і його психолого-педагогічну готовність оволодівати професійними цінностями та сучасним інструментарієм розвитку індивідуальних якостей молодшого школяра. Враховуючи те, що провідним видом діяльності в молодшому шкільному віці є учіння, а головною фігурою, яка організовує учіння, здійснює навчальний процес є вчитель початкових класів, важливим представлялось дослідження впливу початкової школи, опосередковано через вчителя на розвиток рефлексії молодших школярів. Успіх засвоєння учнями цього віку моральних норм, культури поведінки, цінностей залежить від того, як ставиться вчитель до їх формування та розвитку. Саме вчитель здатний реалізувати особистісно-орієнтований підхід у розвитку рефлексії молодших школярів.

Ключові слова: молодші школярі, рефлексія, вчитель початкових класів, навчальна діяльність, рефлексивні вміння, професійна освіта, цінності.

Постановка проблеми. Одним із стратегічних завдань реформування освітньої галузі є покращення якості навчання та виховання дітей шляхом запровадження мобільної системи підвищення професіоналізму педагогів, спрямованої на розвиток у них психолого-педагогічних компетентностей, інтелектуального потенціалу, здатності до ефективної педагогічної діяльності, до професійної рефлексії. Роль вчителя полягає не лише в тому, щоб забезпечити передачу знань від одного покоління до іншого, а й в тому, щоб бути «людиною культури та загальнолюдських цінностей», здатною формувати всебічно розвинену особистість.

Тому у сучасній педагогічній науці актуальною є проблема вивчення теоретико-методичних засад підготовки майбутніх вчителів початкових класів до розвитку рефлексії молодших школярів. Сучасний вчитель початкових класів має бути готовим розвивати рефлексію в учнів. Педагог повинен чітко відслідковувати сам процес становлення самосвідомості дитини та глибоко розуміти

зміст ключових понять: рефлексія, рефлексивні вміння, довільність, самоконтроль, внутрішній план дій. З огляду на нову ситуацію в освітньому просторі України, розвиток психолого-педагогічної культури вчителя початкової школи визначають як його психолого-педагогічну готовність якомога повніше реалізовувати культуротворчу, гуманістичну функції, так і його психолого-педагогічну готовність оволодівати професійними цінностями та сучасним інструментарієм розвитку індивідуальних якостей молодшого школяра.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підвищений інтерес науковців до проблем підготовки майбутніх вчителів у контексті реалізації компетентнісного підходу визначає інноваційний, дослідницький підхід. Перспективи компетентнісного підходу в сучасній освіті досліджували українські вчені І.Бех, Н.Бібік, О.Савченко, Л.Ващенко, О.Пометун, І.Єрмаков. Формування саморегуляції поведінки особистості пов'язано з осмисленням наукового доробку, який внесли в дослідження загальнотеоретичних і методоло-

гічних проблем психології і педагогіки А.Валлон, С.Д.Максименко, К.Роджерс, а також з дослідженням проблем духовного розвитку особистості у психологічній, філософсько-етичній літературі І.Д.Беха, М.Й.Боришевського, М.С.Грушевського, Ю.Д.Руденка, М.В.Савчина, В.О.Сухомлинського.

Слід зазначити, що цілий ряд вітчизняних науковців здійснили значний внесок у розуміння проблем розвитку саморегуляції та рефлексії дітей: І.Д.Бех, Л.І.Боришевський, С.Г.Якобсон. У дослідженнях учених О.А. Донченка, М.В. Савчина, Т.М.Титаренко саморегуляція, самоповага, ціннісне ставлення особистості до себе, розглядається крізь призму проблеми життєтворчості особистості, життєвих смислів, особистісних виборів, особистісної відповідальності, її суб'єктивності. Питання функціонування самосвідомості, процесів самопізнання, вироблення емоційно-ціннісного ставлення до себе, саморегуляції на різних етапах онтогенезу аналізуються в роботах О.Л.Кононко, Л.І.Лісіної, Т.М.Титаренко. В окремих дослідженнях розглядаються поняття «національної рефлексії» (М.А.Шугай), моральної саморегуляції (О.С.Безверхий), рефлексії підлітків (О.В.Савицька), рефлексії процесу навчання (Л.М.Співак), самооцінки учнів (К.О.Островська, О.В.Скрипченко).

Мета статті. Головною метою цієї статті є вивчення складових готовності майбутніх вчителів початкових класів до розвитку рефлексії молодших школярів.

Виклад основного матеріалу. Заклади вищої освіти посідають провідне місце в структурі соціально-економічного розвитку суспільства. Сучасні університети орієнтовані на забезпечення висококваліфікованими і всебічно освіченими фахівцями багатьох галузей. Система освіти є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів зміцнення авторитету держави на міжнародній арені. Зміна технологій, глобалізація, утвердження пріоритетів інформаційно-технологічного суспільства зумовлюють розвиток людини як головну мету, ключовий важіль сучасного прогресу.

Враховуючи те, що провідним видом діяльності в молодшому шкільному віці є учіння, а головною фігурою, яка організовує учіння, здійснює навчальний процес є вчитель початкових класів, важливим представлялось дослідження впливу початкової школи, опосередковано через вчителя на розвиток рефлексії молодших школярів. Успіх засвоєння учнями цього віку моральних норм, культури поведінки, цінностей залежить від того, як ставиться вчитель до їх формування та розвитку. Саме вчитель здатний реалізувати особистісно-орієнтований підхід у розвитку рефлексії молодших школярів.

В тих класах, де учителя початкових класів надають необхідну увагу розвитку особистості,

у дітей якісно формуються психічні новоутворення: рефлексія, самоконтроль, довільність, внутрішній план дій. При сприятливих умовах молодші школярі одержують високий рівень розвитку психічній новоутворень. Завдяки цьому психіка дитини досягає необхідного рівня готовності до навчання в середній школі. Проте, ці новоутворення не виникають стихійно, їх необхідно розвивати і формувати, і, насамперед, на рівні психолого-педагогічної готовності вчителів до професійної діяльності.

Головною потребою молодшого школяра є набуття певного суспільного положення, реалізації суспільно значущої діяльності за допомогою розвитку рефлексії. Враховуючи те, що рефлексія є новоутворенням молодшого шкільного віку, то саме тому у цьому віці існує нагальна потреба дослідження і створення адекватних педагогічних умов для формування рефлексії [9, с. 80].

На основі розвитку рефлексивних складових особистості формується уявлення про своє «Я». Вагому роль у формуванні «Я» суб'єкта відіграє механізм ідентифікації як емоційно-когнітивний процес ототожнення суб'єкта себе з іншим суб'єктом, групою людей, образом чи символом. Ідентифікація – уподібнення себе іншому, спроба поставити себе на його місце, проникнути в систему його смислів. Цей засіб виникає в процесі неусвідомлюваного наслідування дитиною дорослого, проте надалі він набуває форми особливої внутрішньої дії.

Головною особистісною, соціально-психологічною характеристикою молодшого школяра є прийняття і усвідомлення ним своєї внутрішньої позиції, що дає підстави вважати цей вік зрілим дитинством [5]. Соціальна ситуація розвитку дитини залежить від рівня задоволення соціальних потреб школяра, які реалізуються в межах взаємодії «вчитель-учень» і «учень-учень» [8, с. 40].

Це об'єктивне становище дитини суб'єктивно (більш адекватно, чи менш адекватно) проявляється в її настроях, домінуючих переживаннях, емоційному ставленні до школи і навчального процесу. Школа в молодшого школяра викликає дуже багато нових видів переживань, яких не було в дошкільників. Це, зокрема переживання, що пов'язані з перебуванням в учнівській групі, спілкуванням з ровесниками, учителем, оцінка якого, похвала чи зауваження є дуже значущими для учня. У молодшого школяра на основі цього розвиваються механізми рефлексії.

Процес оволодіння знаннями, вміннями і навичками становить пізнавальну діяльність учнів, якою керує вчитель. Роль керівника навчального процесу не обмежується поясненням нового навчального матеріалу. Водночас учитель початкової школи є і організатором, і керівником, і вихо-

вателем, дбає про розумовий, фізичний, духовний, моральний розвиток учнів, виходячи із загальної мети виховання – формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Оскільки у процесі навчання реалізується його виховна і розвиваюча функції, вчитель повинен мати психолого-педагогічну підготовку, знати методику організації виховної роботи, яка сприятиме формуванню рефлексії дітей. Саме тому підготовка вчителя початкових класів до професійної діяльності в закладах вищої освіти має бути спрямована на вдосконалення теоретико-методичних засад формування готовності вчителя до розвитку рефлексії молодших школярів.

Ціннісна система минулого століття розпалася. Суперечливо, свідомо та планомірно формується нова, де цінності і ціннісні орієнтації є критеріями регулювання становища молоді в суспільстві та історії розвитку України й забезпечить створення умов для формування у студентської молоді активної громадянської позиції та відповідальності за долю України, критичності мислення, загальнокультурної компетентності. Упродовж останніх десятиліть активізувалося вивчення концептуальних засад формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. Зміни у ціннісних орієнтаціях молоді вимагають перегляду всієї системи освітньої роботи у закладах вищої освіти, інноваційних підходів до впровадження нових форм і методів роботи із студентською молоддю [3, с. 49].

Суттєвими є погляди І.Беха [1] щодо ціннісної сфери студентської молоді. Відомий вчений відзначає, що «сучасна цивілізація породжує два основних типи особистості: особистість соціоорієнтовану й особистість его-центровану». Аналізуючи справжню духовну свободу особистості, І.Бех [2] наголошує, що якраз сходження особистості до рівня морально-духовної творчості й заглиблення в цей процес дає їй змогу постати над етичною нормативністю як культурними приписами, перетворити її на власний морально-розвивальний потенціал. За такої умови, на думку вченого, особистість, проявляючи надситуативну активність, уподібнює себе до справжнього творця.

Успіх розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку буде залежати від того, як ставиться вчитель до її формування. Міцні знання з методики, психології та педагогіки є добрим підґрунтям для розвитку та вдосконалення педагогічної майстерності вчителів [10]. В удосконаленні цієї майстерності важливим є вивчення вчителем досвіду роботи своїх колег.

Рівень здійснення рефлексії визначається змістом тих особистісних сфер, які вона охоплює. Коли майбутній вчитель початкових класів, усвідомлюючи себе як цілісне «Я», включає в процес

рефлексії все, що містить його внутрішній світ: знання, думки, почуття, цінності, смисли, свої стосунки з навколишнім, саме тоді він готовий до формування рефлексії у дітей.

Педагогічна діяльність майбутнього вчителя початкових класів реалізується в певних педагогічних ситуаціях за допомогою різноманітних дій, а саме: перцептивних, мнемічних, комунікативних, предметно-перетворюючих, дослідницьких, контрольних, оцінюючих. Вони підпорядковуються відповідним цілям та спрямовані на вирішення різноманітних педагогічних задач та формування педагогічних вмінь.

Педагогічні уміння майбутніх вчителів початкових класів можна звести до трьох основних: уміння переносити відомі вчителю знання, варіанти рішення, прийоми навчання та виховання в умови нової педагогічної ситуації; уміння знаходити для кожної педагогічної ситуації нове рішення; уміння створювати нові елементи педагогічних знань та ідей та конструювати нові прийоми для вирішення конкретної педагогічної ситуації.

Рівень педагогічної діяльності, ступінь розвитку педагогічних здібностей та вмінь майбутнього вчителя початкової школи суттєво впливають на розвиток рефлексії дітей молодшого шкільного віку.

На першому етапі свого дослідження ми звернули свою увагу на розвиток психолого-педагогічної культури майбутніх вчителів, а саме на рівень сформованості внутрішньо-особистісних детермінант здатності здійснювати розвиток рефлексії у дітей молодшого шкільного віку. В процесі проведення діагностичної методики «Малюнок сім'ї» , бесід з дітьми, де головна увага зверталась на такий аспект як ідентифікація дитини з іншими членами родини, нами було виявлено, що дитина ідентифікує себе також зі своїм вчителем, який навчає її в початковій школі. Такі показники мали місце у 21% випадків, що говорить про значущість особистості вчителя для дитини в процесі її навчання, розвитку і виховання. Таким чином, це загострює значущість питання підготовки вчителів початкової освіти до розвитку рефлексії у дітей.

Виходячи з цього, нами проведено вивчення складових готовності майбутніх вчителів початкових класів до розвитку рефлексії молодших школярів та визначено їх рівень розвитку. З цієї метою ми вивчили організаторські та комунікативні здібності, мотивацію досягнення успіхів, рівень вольової саморегуляції, стиль керівництва.

Для діагностики рівня готовності майбутніх вчителів початкових класів до розвитку рефлексії молодших школярів було використано ряд психологічних методів та педагогічних методик дослідження: спостереження, анкетування, опитувальник Мехрабіана для вимірювання мотивації досягнення, тест-опитувальник вольової саморегуляції Ейдмана, тест-опитувальник КОС, мето-

дика Є. Ільїна на вивчення схильності до певного стилю керівництва, методика А.Реана на вивчення мотивації успіху і боязні невдачі [6]. В дослідженні брало участь 224 здобувачі, серед них 124 здобувачі другого рівня вищої освіти та 100 здобувачів першого рівня вищої освіти зі спеціальності «Початкова освіта» Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського.

Для визначення мотивації майбутнього вчителя початкових класів було використано опитувальник Мехрабіана для вимірювання мотивації досягнення. Опитувальник складається з ряду тверджень, що стосуються окремих сторін характеру, а також думок і почуттів із приводу деяких життєвих ситуацій. Піддослідному необхідно було оцінити ступінь своєї згоди чи незгоди з кожним твердженням, використовуючи певну шкалу. Треба відзначити, що опитувальник має дві форми: для чоловіків – форма А, для жінок – форма Б.

За допомогою тесту-опитувальника А.В.Зверкова та Е.В.Ейдмана було проведено дослідження вольової саморегуляції майбутніх вчителів початкових класів. Метою дослідження було визначення рівня розвитку вольової саморегуляції. Дослідження вольової саморегуляції за допомогою тесту-опитувальника може проводитися з однією особою або з цілою групою. Щоб забезпечити самостійність відповідей досліджуваних, кожному видається тест-опитувальник, бланк для відповідей, на якому надруковано номери запитань і біля них графі для відповідей. Мета опрацювання результатів – визначення величин індексів вольової саморегуляції за пунктами загальної шкали (В) та індексів за субшкалами наполегливості (И) і самовладання (С). Кожен індекс – це сума балів, отриманих при підрахунку збігу відповідей з ключем загальної шкали чи субшкали.

Дослідження комунікативних та організаційних здібностей майбутніх вчителів початкових класів було проведено за допомогою тесту-опитувальника комунікативних та організаційних здібностей. Метою дослідження було визначення рівня розвитку комунікативних та організаційних здібностей майбутніх вчителів. Дослідження комунікативних та організаційних здібностей за допомогою тесту опитувальника КОС можна було проводити як з одним досліджуваним, так і з групою. Мета опрацювання результатів – отримання індексів комунікативних та організаційних здібностей. Для цього відповіді досліджуваного зіставляють з дешифратором і підраховують кількість збігів окремо за комунікативними та організаційними нахилами. У дешифраторі враховується впорядковане розміщення номерів запитань у бланку для відповідей.

Звичайно, ми звернули увагу і на стиль керівництва майбутніх вчителів початкових класів. За

допомогою методики «Схильність до певного стилю керівництва» можна дізнатися про схильність суб'єкта до конкретного стилю керівництва. Однак у реальній управлінській практиці вчитель може скористатися іншим стилем. Оскільки абсолютної схильності до конкретного із стилів керівництва не буває, то може йтися про змішані стилі керівництва із тенденцією схильності до одного з них. Ті, хто відповідає, здебільшого обирають відповіді, що характеризують демократичний стиль керівництва. Якщо таких відповідей більше 12, то є підстави стверджувати про схильність до демократичного стилю; якщо менше і при цьому авторитарні вибори А преважують на три бали над ліберальним Л, то це свідчить про схильність до авторитарно-демократичного стилю; за переважання на три бали виборів Л над А – про схильність до ліберально-демократичного стилю.

За допомогою методики «Мотивація успіху і боязнь невдачі» А.Реана ми вивчили спрямованість мотивації майбутніх вчителів початкових класів на успіх чи невдачу.

На основі узагальнення результатів проєктивних методик, опитування, бесіди, тестування майбутніх вчителів робилась оцінка їх готовності до розвитку рефлексії молодших школярів. Аналіз результатів дослідження засвідчив, що у майбутніх вчителів виявився загалом недостатній рівень розвитку готовності до розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку, в тому числі й розуміння теоретичних і методичних засад формування.

Деяко вищий рівень готовності до розвитку рефлексії молодших школярів у здобувачів другого рівня вищої освіти. Це свідчить про необхідність розробки та впровадження освітнього курсу вибіркової складової задля реалізації теоретико-методичних засад підготовки майбутніх вчителів початкової класів до розвитку рефлексії молодших школярів. Виявлені особливості свідчать про необхідність підвищення рівня готовності вчителя початкових класів до розвитку психічного новоутворення у молодших школярів, а саме рефлексії, та створенні теоретико-методичних засад для їх реалізації.

Висновки і пропозиції. Відтак, узагальнюючи сказане можна зробити висновок, що розвиток рефлексії молодшого школяра як психічного новоутворення залежить від готовності вчителя початкових класів до її формування у учнів. Вища школа є однією з найбільш значущих сфер навчально-професійної діяльності молоді та має потужний потенціал в області формування особистості майбутнього вчителя. Аналіз результатів дослідження засвідчив, що у майбутніх вчителів виявився загалом недостатній рівень готовності до розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку. Заслужують складові готовності вчителя початкових класів до розвитку рефлексії у дітей:

мотиваційна сфера, комунікативні та організаторські здібності, стилі управління, волевов саморегуляція. Подальшого дослідження потребує розроблення теоретико-методичних засад підготовки майбутніх вчителів до розвитку рефлексії молодших школярів в умовах закладу вищої освіти.

Список використаної літератури:

1. Бех І. Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні / І. Д. Бех // Світ виховання. 2007. № 5. С. 4–8.
2. Бех І. Д. Ціннісна сфера сучасної людини в контексті пріоритетів виховного процесу / І. Д. Бех // Шлях освіти. 2010. № 4. С. 8–9.
3. Вдовиченко Р.П., Михальченко Н.В. Формування ціннісних орієнтацій студентської молоді через компетентнісний підхід у вихованні особистості // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. №2(65), лютий 2019. Миколаїв: МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2019. С. 47–52.
4. Власова О.І. Основи психології та педагогіки: підручник / О.І.Власова, А.А.Марушкевич. Київ: Знання, 2011. 333 с.
5. Заброцький М.М. Основи вікової психології: Навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга, Богдан, 2005. 112 с.
6. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. М.С. Корольчука. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400 с.
7. Кузьмінський А.І. Педагогіка вищої школи: навч.посіб. / А.І.Кузьмінський. Київ: Знання, 2011. 486 с.
8. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 128 с.
9. Михальченко Н.В. Розвиток патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці // Вісник Одеського національного університету. Том 8. Випуск 10. Серія: Психологія, 2003. С. 80–84.
- 10.Прядко Н.О. Проблема психологічної готовності вчителя до професійної діяльності // Матеріали Першої Міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал світу 2004». Том 53. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. 62 с.

Mykhalchenko N. Components of future primary school teachers' readiness to develop reflection of primary school students

One of the strategic tasks of reforming the education sector is to improve the quality of education and upbringing of children by introducing a mobile system of professional development for teachers aimed at developing their psychological and pedagogical competencies, intellectual potential, ability to effectively teach, and professional reflection. The role of the teacher is not only to ensure the transfer of knowledge from one generation to another, but also to be a "person of culture and universal values" capable of forming a fully developed personality.

Therefore, in modern pedagogical science, the problem of studying the theoretical and methodological foundations of training future primary school teachers to develop the reflection of younger students is relevant. A modern primary school teacher should be ready to develop reflection in students. The teacher should clearly monitor the process of the child's self-awareness formation and deeply understand the content of the key concepts: reflection, reflective skills, arbitrariness, self-control, and internal action plan. Given the new situation in the educational space of Ukraine, the development of the psychological and pedagogical culture of primary school teachers is determined by their psychological and pedagogical readiness to fully realize the culture-creating, humanistic functions, as well as their psychological and pedagogical readiness to master professional values and modern tools for the development of individual qualities of primary schoolchildren. Given that the leading activity in primary school age is learning, and the main figure who organizes learning and carries out the educational process is the primary school teacher, it was important to study the impact of primary school, indirectly through the teacher, on the development of reflection in primary school children. The success of learning moral norms, culture of behavior, and values by students of this age depends on the teacher's attitude to their formation and development. It is the teacher who is able to implement a personality-oriented approach to the development of junior pupils' reflection.

Key words: primary school students, reflection, primary school teacher, learning activities, reflective skills, vocational education, values.